

*М.Козлов** (м. Севастополь)

ВПЛИВ ПІЗНІХ ЯЗИЧНИЦЬКИХ ГРОМАД НА СВІТОГЛЯД СХІДНИХ СЛОВ'ЯН РАННЬОХРИСТІЯНСЬКОЇ ДОБИ

Сучасний прогрес у таких галузях науки, як історія філософії, археологія, етнографія, етнопсихологія й теорія культурної традиції, стимулює посилену увагу до з'ясування коренів колективних уявлень, моделей і образів, способів їхнього збереження, перетворення й трансляції у часі. Особливий інтерес у зв'язку із цим викликає еволюція стародавніх східнослов'янських вірувань і культів, історіософське осмислення яких дозволяє глибше усвідомити архаїчну першооснову українського православ'я.

Особливу актуальність у цьому зв'язку набувають питання, пов'язані з реконструкцією структури східнослов'янського язичницького світогляду або окремих її фрагментів. Пояснюється це тим, що, світогляд, який виникає у людини в процесі взаємодії з навколишнім середовищем, є одночасно функцією самосвідомості, визначенням його місця й ролі в цьому світі.

Останнім часом спостерігається значне посилення уваги вітчизняних дослідників до своєї культурної спадщини, зокрема до східнослов'янського язичництва. На жаль, у більшості робіт сучасних вітчизняних і закордонних дослідників, присвячених темі східнослов'янського язичництва, світоглядні уявлення наших предків розглядаються як стала метафізична система, що остаточно сформувалася в IX-X століттях і трансформувалася, набуваючи синкретичного характеру, лише після офіційного прийняття Київською Руссю християнства. При цьому поза увагою залишаються світоглядні уявлення, вірування та культури східнослов'янських язичницьких громад

* Козлов М.М. – кандидат історичних наук, доцент, завідуючий кафедрою загальногуманітарних та природничо-наукових дисциплін Севастопольського інституту економіки та права Міжнародної академії праці та соціальних відносин.

кін. X – першої половини XIII ст., які також суттєво вплинули на становлення східнослов'янського ранньохристиянського світогляду.

Таким чином, аналіз такої важливої та малодослідженої теми, як вплив пізніх язичницьких громад на світогляд східних слов'ян ранньохристиянської доби дозволить сучасним дослідникам глибше усвідомити процеси генезису та розвитку східнослов'янського православ'я наприкінці X – першій половині XIII ст.

Збройне протистояння між християнським населенням Русі і язичницькими громадами, а також постійні антиязичницькі проповіді християнського духовництва сприяли поступовій трансформації системи поглядів наших предків - християн на їхніх одноплемінників - язичників.

Язичники стали сприйматися як вороги - нехристі або погани, ворожі «християнському Роду». Не випадково поганими називали не тільки представників слов'янських язичницьких громад, але й лютих ворогів русичів - степових кочовиків. Убивство язичника у свідомості наших предків стало сприйматися не як злочин, а як подвиг, угодний Богові й всьому «люду православному».

Особливу ворожість і страх у наших предків-християн викликали служителі язичницького культу, які набули демонічних рис. У східнослов'янських билинах проводирі язичників представлені у вигляді казкових чудовиськ, які грабують християн, беруть їх у полон. Яскравим прикладом щодо цього може слугувати билина «Ілля Муромець і Соловей - розбійник», у якій описується зіткнення одного з дружинників князя Володимира з казковим чудовиськом поганим Соловейком-розбійником і його паствою - «синами й дочками». Соловей-розбійник і його помічники, відповідно до даного джерела, на одній з центральних доріг (прямоїжджих) зі Східної Русі до Києва улаштовували засідки й грабували й убивали подорожан.

Можливо, що прототипом билинного Солов'я-розбійника став верховний жрець новгородських словен Богоміл Соловей, який згадується у Іоакимівському літописі [Татищев В.Н. История Российская. В 3-х т.- Т.1., - М., 2003. – С.59-60].

Відповідно до однієї з билин Київського циклу, Ілля Муромець, вирушаючи на службу до князя Володимира у Київ, зустрів дорогою Солов'я-розбійника, який вбивав і грабував самотніх подорожан, взяв його у полон і відвіз до князя Володимира в Київ:

- Как из славнова города из Мурома,
Нарежался Илья Муромец Иванович
Ко стольному городу ко Киеву

Он тою дорогою прамоезжую,
 Через те леса брынския,
 Через черны грязи смоленския,
 И залег ее, дорогу, Соловей-разбойник.
 Наезжал Илья на девяти дубах,
 Засвистал Соловей по-соловьиному,
 А в другой зашипел разбойник по-змеиному,
 А в третью затыкал по-звериному...
 Разрушает Илья заповедь великую:
 Вынимает калену стрелу
 И стреляет в Соловья-разбойника,
 И попал Соловья да в правой глаз.
 И завидела-де ево молода жена,
 Она хитрая была и мудрая,
 Как бы двор у Соловья был на семи верстах,
 Как было около двора железной тын,
 А на всякой тыковке по маковке —
 Ево, Соловьева, молодая жена,
 И будила она девять сыновей своих;
 Хотут обвернуться они черными воронами
 Оне хочут расклевать добра молодца,
 Того ли Илью Муромца Ивановича,
 Подъезжает он ко двору ко дворянскому
 [Былины. – М., 1989. - С.186-187].

Місце розташування супротивника Іллі Муромця у цій билині показано невиразно - десь у лісах брянських на «семи дубах». Згідно з даними археології, у могильниках Полоцька, Брянська й Мінська взагалі не зафіксовано трупопокладень кінця X - початку - XI ст. [Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX-XIII вв. //Очерки истории северной Белоруссии. - М.,1966.- С. 227]. Це свідчить про те, що християнізація в даному регіоні відбулася набагато пізніше, ніж в інших регіонах Київської Русі. Жерці, що пішли з Новгороду й інших областей східнослов'янського світу, де християнізація вже здійснилася, цілком могли знайти притулок у брянських лісах.

Дуб - священне дерево в слов'ян - язичників. На поклоніння наших предків язичницької епохи священним гаям і особливо цим деревам указує цілий ряд вітчизняних й іноземних письмових джерел. Таким чином, можливо у билині міститься спогад про якийсь священний дубовий гай, де знайшли притулок жерці - біженці з християнізованих районів Русі. Соловей-розбійник у даному джерелі сичить по - зміїному,

лає по - собачому – мукає як тур і т.д. Усі ці тварини вважалися звірячими образами бога Велеса. Імітація їхньої поведінки Солов'єм-розбійником вказує на те, що він виконував жрецькі функції. «Сини» супротивника Іллі Муромця представлені перевертнями й нібито здатні перекидатися на «чорних воронів». Крім того, безсумнівний інтерес викликає образ дружини Солов'я-розбійника. Автор билини називає її «мудрою». У давньоруській мові термін «мудрий» близький до терміна «віщун», «чарівник», «чаклун» » [Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. – Т.1. -М., 1964. –С. 284, 309].

Житло розбійника за описом нагадує язичницьке капище - якийсь «двір», оточений з усіх боків тином, на який насадженні людські голови. Подібні язичницькі капища в дохристиянську добу були відомі в усіх областях східнослов'янського світу.

У період становлення християнства на східнослов'янських землях під час антихристиянських повстань служителі язичницького культу не раз погрожували відступникам жорстокими покараннями й прокльоном своїх богів. Не випадково у літописі В.Татищева міститься інформація про те, що запеклі язичники, які не прийняли хрещення в Києві, йшли в ліси та пустелі з прокльонами [Татищев В. Н. История Российская. В 3-х т. –Т.2. - М., 2003.- С.54].

У «Повісті врем'яних літ» згадується ще й текст одного з язичницьких прокльонів, який виголосив волхв жителям Києва як помсту за те, що вони відмовилися взяти участь в антихристиянському повстанні 70-их років XI ст. Так, у даному джерелі під 1071 роком знаходимо: «Прииде Волхв прельщен бесом, и пришед к Киеву, глаголаше сице: поведая людем, яко на пятое лето Днепру теши на вспяты, а землям прийти на иная места, яко стати Греческой земли на Русской, а Русской на Греческой, и прочим землям изменитися, его же невелики послушаху, вернии же насмеяхуся, глаголюще: бес тобою играет на пагубу тебе. Се же и бысть ему; во едину убо ношь бысть безвести» [Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.-Л., 1950.-С.170]. Християнські книжники активно підтримували у своїй пастві подібні уявлення, повідомляючи у своїх проповідях, що «Бог наводит мор по грехам землю голодом или мором или иною казною за волхование» [Там само.-С.143].

Православне духівництво категорично забороняло спілкуватися своїй пастві з язичниками. У східнослов'янських Кормчих книгах і церковних уставах містилися заборони на вступ до шлюбу з неправославними людьми, торгівлю й навіть спільне прийняття їжі з язичниками. Так, у «Церковному правилі митрополита Іоанна до Якова чорноризця» знаходимо наступне: «Не должно и весьма неприлично

правоверным отдавать дочерей своих замуж в иную страну. И Божественный, и мирской уставы повелевают правоверным поймать жен той же веры. Против тех, которые, купив себе слуг, имеют с ними общение в молитве и пище, а потом продают их к поганым, закон говорит: христианина-человека не должно продавать язычникам, тем, кто продаст, тот беззаконник. Купец, который освятил купленных им слуг молитвою и крещением, а потом продал поганым, творит явное похищение у Бога и согрешает вместе с теми, которые гнали нашу веру и многих привели к неверию. Нужно всячески наставлять таких купцов и, если не послушают, иметь их как язычников и мытарей (правило 22).

Кто по неведению ест с погаными и осквернится, того принимать, прочитав только над ним молитву на осквернение (правило 19).

Тех, которые по своей воле ходят к поганым для купли и едят скверное, мы признаем за лихоимцев, мздоимцев и сребролюбцев, но, хотя велик их грех, когда ради имени или скотоловства они оскверняются с погаными, однако ж, нет правила, которое отлучало бы их от Церкви. Они очищаются от своего греха только молитвами и молением и таким образом принимаются в общение. Нужно непрестанно их поучать и внушать им евангельское слово: О горе вам, яко имя Мое вас ради во языцех хулится! (правило 29) [Макарий, архиепископ Харьковский. История русской церкви. – Т. 2. - СПб., 1868.- С.228-229].

Прокльони язичницьких жерців і християнські проповіді сприяли тому, що волхви, чарівники й просто язичники стали асоціюватися у свідомості наших предків зі зловисними упирями, які насилали на християн усілякі нещастя - неврожай, хвороби, навали ворогів. Демонологія в наших предків збагатилася новими персонажами - чаклунами й відьмами, якими східні слов'яни-християни стали називати своїх співвітчизників-язичників. На користь даної гіпотези свідчить той факт, що в народних уявленнях відьми й чаклуни звичайно влаштовували свої зібрання-шабаші у тих місцях, де в дохристиянський період перебували місця поклоніння язичницьким божествам і померлим предкам. Так, народна традиція зазвичай пов'язує відьом і чаклунів з «Лисими горами», «чортовими беремищами», берегами рік, озер.

У народній свідомості відьми й чаклуни завжди ворожі християнам. Їм, подібно до прадавніх упирів, приписували можливість насилати голод, мор, висушувати землю, псувати худобу. Людські жертвоприносини в пізніх язичницьких храмах, а особливо ритуальні вбивства дітей, перетворили язичників у свідомості наших предків-

християн на людоджерів, які харчуються людською кров'ю і особливо охоче вбивають дітей.

На думку наших предків-християн, язичники, подібно до жерців давнини, мали якесь надприродне знання, що надавало їм особливу чарівну силу. Не випадково, у давньоруській мові відьма - це жінка, «яка відає щось заборонне, сакральне, сховане для інших». Давньоруське «вед» означає «знання», а «відати» - знати [Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. - Т.1. –С. 283-284]. Слово «чаклун» близько словам «кудес» - «чудеса», «куд» - «злий дух» [Там само. - Т.2.- С. 398-400]. Іноді до язичників, як носіїв «таємного» знання, християни зверталися з проханням пророкувати майбутнє або вирішити яку-небудь побутову проблему. Наприклад, вилікувати від хвороби, знайти вкрадену річ, «приворожити» когось або захистити від впливу інших «відьом і чаклунів».

Але у випадку голоду або іншого нещастя з чаклунами і відьмами, які вважалися винуватцями нещастя, поводитися так само, як і з «упирями» у язичницький період. Так, у Новгородському першому літописі під 1227 роком знаходимо наступне: "В лето 6735 (1227) ижгоша вълхвы четыре - творяхуть е потворы деюще. А бог весть! И съжгоша их на Ярославли дворе" [Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. - М., Л., 1950.- Стб.65]. Подібну інформацію знаходимо також у Псковських літописах під 1411 роком: «псковичи сожгоша 12 жонок вещей" [Псковские летописи.- Т. II. - М., 1955. – С. 36].

Існування практики катувань, спалювання живцем або втоплення «чаклунів» і «відьом» знаходить підтвердження й у творах Серапіона Володимирського - релігійного й культурного діяча кін. XII - початку XIII сторіч н.е. В одному зі своїх творів цей давньоруський книжник просить свою паству, щоб вона не вірила в те, що «чародейки и чародеи с помощью бесов влияют на род людской и на скот и могут его уничтожить. Вы же лишь в воде доказательства видите и говорите: «Если утопать – невиновна, коли поплывет – колдунья» [Памятники литературы древней Руси.- XIII в. -М., 1987.- С.450]. В іншому своєму повчанні Серапіон Володимирський категорично забороняє спалювати «волхвів» живцем: «Обычай поганьский имеет: то волхвам веру имеет, то пожигаеет огнем неповинные человеки» [Там само.- С.453].

Таким чином, у свідомості наших предків ранньохристиянської епохи слугителі язичницького культу і їхні прихильники стали асоціюватися з надприродними демонічними істотами: упирями, відьмами, чаклунами, Солов'єм-розбійником і т.д.

Одночасно з трансформацією уявлень про служителів язичницького культу та їхню паству змінилося й уявлення про власне язичницьких божеств. Не випадково під час знищення язичницьких ідолів у Києві, Новгороді й інших східнослов'янських містах князівські дружинники і представники християнського духівництва демонстрували їхнє публічне катування. Так, у «Повісті врем'яних літ» під 988 роком знаходимо наступне: Володимир «повелел опрокинуть идола — одних изрубить, а других сжечь. Перуна же приказал привязать к хвосту коня и волочить его с горы по Боричеву взвозу к Ручью и приставил двенадцать мужей колотить его жезлами. И, притащив, кинули его в Днепр. И приставил Владимир к нему людей, сказав им: «Если пристанет где к берегу, отпихивайте его. А когда пройдет пороги, тогда только оставьте его» [Повесть временных лет. - С.62].

Подібним чином проводилося «осміяння» Перуна й інших язичницьких божеств у Новгороді: «И прииде къ Новуграду архиепископъ Аким Корсунянинъ, и требища разруши, и Перуна посьче, и повель влещи въ Волхов; и поверзьше ужи, влечаху его по калу, биюще жезльемъ; и заповѣда никому же нигдѣ же не прияти» [Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. - Стб.207].

Після такого демонстративного знуцання з колишніх святинь наші предки стали боятися помсти повалених богів. Виникла безліч легенд про прокльони, які посилали ідоли тим, хто відмовився від них. Так, у новгородські літописи потрапив переказ про те, що Перун під час вигнання плакав і проклинав новгородців: «и в то время вшел бе в Перуна бес, и нача кричати: о горе, горе мне! Достался немилостивым сим рукам! И вринуша его в Волхов. Он же, пловя сквозе великий мост, верже палицу свою и рече: на сем мя поминают новгородские дети, ею же и ныне безумнии убивающесея, утеху творять бесом». — «Порази же слепотою новгородцов, яко оттоле в коеждо лето на том мосту люди собираются и разделшесея на двое, играюще убиваются» [Там само.- С.207]. Про те, що ідол Перуна ридав і проклинав мучителів, повідомляють і пізні джерела, наприклад Синопис Інокентія Гізеля [Іннокентий Гизель. Киевский Синопис.- М., -1987.- Стб.42].

Імовірно, що представники князівської адміністрації й християнське духівництво свідомо домагалося створення атмосфери страху перед помстою язичницьких богів, щоб у новонавернених християн не виникало спокуси повернутися до старої віри. На користь даної гіпотези свідчить той факт, що подібним чином поводитися з язичницькими ідолами підкорених слов'янських племен і германські місіонери. Наприклад, місіонер Еббо, автор «Життєписів Оттона

Бамберзького», описав руйнування західнослов'янського язичницького храму в поморському місті Гостькові у такий спосіб: «У Гостькові знаходився багато оздоблений храм. Ідоли, що стояли в храмі, були виліплені з неймовірною добірністю й відрізнялися значним розміром. Після того, як їм відрубали руки й ноги, викололи очі, вирвали ніздрі, їх вивезли через міст для спалення [Жизнеописания Оттона Бамберзского. // Котляревский А.А., Собрание сочинений в 3-х т. – Т. 3. - СПб., 1893. – С.387].

У деяких житіях святих й інших подібних пам'ятках церковної літератури прямо вказується, що ідоли язичницьких божеств створюють чудовиська, які шкодять людям, негативно впливають на врожай, насилають хвороби. Так, в «Житті Авраамія Ростовського» автор прямо вказує на те, що в ідолі Велеса, якому поклонялися язичники Ростова, «злий бес живяше, мечты и страшилища творящее» [Житие преподобного отца нашего Авраамия архимандрита Ростовского. // Жития святых в XII книгах. – Кн..2. - К., 1855. – С. 224-227].

Не дивно, що у свідомості наших предків колишні язичницькі божества набули демонічних рис і стали вважатися джерелом небезпеки для русів-християн. Міфологія східних слов'ян поповнилася й таким персонажем, як Ідолище погане, яке увібрало в себе риси колишніх язичницьких чудовиськ - Змія Горинича й Коція Безсмертного. Ідолище, згідно з цілим рядом билин, жило в густих лісах і дібровах, займалося розбоєм, брало християнський люд у полон і відчувало сильну ворожість до християнських храмів та ікон. В одній з билин «Ілля Муромець і Ідолище» розповідається про те, як це чудовисько й слуги його намагалося знищити все світове християнство.

Наехало погано тут Идолищо,
 Как скоро тут святыи образа были поколоты,
 Да в черны-то грязи были потоптаны,
 В божьих-то церквах он начал тут коней кормить.
 Как есть у нас погано, есть Идолищо,
 В долину две сажени печатных,
 А в ширину сажень была печатная,
 А головищо что ведь люто лохалищо,
 А глазища что пивныи чашища,
 А нос-от на роже он с локоть был

[Былины. – М., 1989. - С.145].

Цікаво, що Ілля Муромець перемагає Ідолище за допомогою київського ченця, який відвів від головного героя удар чернечим клобуком [Там само. – С.149].

У свою чергу, й традиційні східнослов'янські чудовиська набули деяких рис язичницьких ідолів. Так, у цілому ряді билин і казок змії став вимагати данину молодими людьми, яких пожирав у певну календарну пору року. Ймовірно, у даних джерелах знайшов відображення язичницький звичай приношення в жертву людей язичницьким божествам.

Цікаво, що в одній з билин «Добрыня Микитович і змії» головний герой перемагає чудовиська також за допомогою чернечого клобука з Константинополя (капелюха землі грецької)

Налетел на Добрыню Змей Горынчиша,
 А хочет Добрыню огнем спалить,
 На то-то Добрынюшка не робок был:
 Бросает шляпу земли греческой
 Ко лютому Змею Горынчишшу, —
 Глаза запорошил и два хобота ушиб.
 Упал Змей Горынчишша
 Когда ли Змей исправляется,
 Во то время и во тот же час
 Хватал Добрыня дубину тут, убил до смерти
 [Былины. – С.184].

Таким чином, можна зробити висновок, що вірування та культури східнослов'янських язичницьких громад доби становлення християнства залишили свій помітний слід у світогляді наших предків-християн ранньохристиянської епохи. Довге збройне протистояння між східнослов'янськими християнами і язичниками привело до того, що у свідомості представників обох релігійних партій іновірці стали сприйматися як чужинці-вороги, що несуть у собі погрозу.

Відгомони стародавніх уявлень про служителів язичницького культу кінця Х - середини XIII сторіч, їхній пастві й божествах, яким поклонялися язичники даної епохи, залишилися у свідомості наших предків у вигляді персонажів народної демонології - відьом, чаклунів, Солов'я-Розбійника, Ідолища поганого.